

Ruszkowska, Urszula

Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych przeprowadzonych na terenie miasta Chełma

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 165-168

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

URSZULA RUSZKOWSKA

SPRAWOZDANIE Z NADZORÓW ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH NA TERENIE MIASTA CHEŁMA

W sezonie 1999 roku firma Usługi Archeologiczne wykonała szereg nadzorów archeologicznych i – w mniejszym stopniu – prac ratowniczych na terenie zabytkowej części miasta Chełma. Były to najczęściej nadzory nad wykopami budowlanymi, kanalizacyjnymi, elektrycznymi i telekomunikacyjnymi eksplorowanymi przez różne firmy. Obejmowały one Stare Miasto w obrębie historycznych murów miejskich i rejon staropolskich przedmieść poza murami oraz międzywojenne Osiedle „Dyrekcja”.

W obrębie Starego Miasta usytuowano podłużne wykopy wzdłuż południowej ściany kamienicy przy ul. Lubelskiej nr 8 i 8a o szerokości 1-1,5 m i głębokości do około 3,5 m celem osuszenia i naprawy fundamentów budynku. Mimo utrudnionej obserwacji ze względu na oszalowanie ścian stwierdzono w nich występowanie warstw kulturowych oraz obiektów archeologicznych w postaci jam osadniczych i śmietniskowych oraz zasypanych odcinków podziemi kredowych z okresu od wczesnego średniowiecza po XIX wiek. Duża miąższość warstw kulturowych (kredowy calec znajdował się poniżej 140 cm głębokości) i aż sześć obiektów zalegających poniżej stropu calca świadczą o dużej intensywności osadniczej tego rejonu miasta, położonego wzdłuż starego traktu Lubelskiego w ostatnim tysiącleciu. Na szczególną uwagę zasługują obok wszędobylskiej ceramiki obtaczanej z pobiałką z XIII w. i toczonej siwej z XV-XVIII w. nieliczne zabytki szklane – puchary z pięknymi stylizowanymi i geometrycznymi wzorami z XVI-XVII w. Także obecna kamienica zbudowana prawdopodobnie w 1893 r. jest zaliczona do zabytków architektonicznych (E. Lorenz 1998).

Następnie na Starym Mieście przy ul. Pijarskiej podano obserwacji i zabezpieczono kawernę powstałą po osunięciu się chodnika podziemi kredowych przy posesji nr 3 oraz rozpoczęto ratownicze badania wykopaliskowe przy posesji 7/9. Kawerna o wymiarach 1,7 m na linii S-N i 2,2 m na linii E-W przy głębokości około 5 m odsłoniła trzy korytarze podziemne, przy czym tylko jeden był dostępny penetracji. Miał on szerokość 1,2 m, długość 2 m i zachowaną wysokość do 1 m; łuk sklepienia dobrze zagładzony. Korytarz ten przypuszczalnie był już zasypany w okresie XVII-XVIII w., co ustalono na podstawie pobranych materiałów ceramicznych. Jego wyjście prowadziło do spenetrowanej również piwnicy w kamienicy ul. Pijarska 3, w której stwierdzono frag-

ment zamurowanego wejścia w postaci łuku z cegieł łączonych zaprawą wapienną i datowanych na XVIII-XIX w.

Podczas prac ratowniczych przy ul. Pijarskiej 7/9 w wykopie 1 o wymiarach 11x1,5 m natrafiono na mury opokowo-ceglane po budynkach mieszkalnych z XIX w. Mur o przebiegu E-W i szerokości 70 cm miał strop na głębokości 50 cm od powierzchni ziemi. W górnej części był zbudowany z cegieł o wymiarach 6 x 12 x 28 cm, a poniżej – z różnej wielkości kawałków opoki, łączonych zaprawą wapienną. Lico muru od strony południowej było otynkowane. Stopy fundamentowej nie osiągnięto. Na głębokości 2,90 m od korony odkrytego muru natrafiono na fragment łuku zbudowanego z cegieł o podobnych wymiarach i opoki, łączonych zaprawą wapienną. Badania zakończono na głębokości 3,20 m nie osiągnąwszy calca. Odsłonięto również zasypisko domniemanego wejścia do podziemnej kopalni kredy w postaci sypkiej, szaro-brunatnej ziemi z drobnymi węgielkami drzewnymi i okruciami margla. Pozyskano duże ilości materiałów zabytkowych w postaci przeważnie ceramiki tocznej siwej, datowanej od XV w. po czasy niemal współczesne, przy czym nie wszystką zbierano. Badania będą kontynuowane. Ul. Pijarska jest już zaznaczona na najstarszych planach Chełma z 1822 i 1823 r., a więc musiała powstać wcześniej – być może jest związana z późnośredniowiecznym rozplanowaniem siatki ulic, związanym z przyjęciem przez Chełm lokacji na prawie niemieckim.

Następne nadzory również na terenie Starego Miasta dotyczyły linii telekomunikacyjnej, biegnącej wzdłuż ul. Kopernika i Szkolnej/Krzywej. Były to długie, lecz płytkie i wąskie wykopy kopane ręcznie na szerokość szpadla (30-40 cm) do głębokości 80-90 cm. Tylko wykop przy ul. Kopernika 2, usytuowany przy północnej pierzei rynku miał wymiary 3,1x1 m i głębokość 1,2 m. Odsłonił nowożytnie warstwy kulturowe nad kredowym calcem poniżej głębokości 120 cm oraz mur kamienno-ceglany szerokości 100 cm w profilach N-S, które związane były z przyrynkową zabudową – najpierw drewnianą, a od drugiej połowy XIX w. murowaną. Fragmenty murów fundamentowych odkryto również w północnej części ul. Szkolnej i w rejonie skrzyżowania ul. Szkolnej z Krzywą. Mury wykonano z cegieł oraz opoki i cegieł, łączonych zaprawą wapienną. Wiązać je należy z XIX-wieczną zabudową miasta. W pozostałych wyko-

pach, nie osiągających calca, zarejestrowano późnośredniowieczne i nowożytne warstwy ziemne, często o przemieszanej strukturze, które należy wiązać z intensywnie rozwijającym się na tym terenie osadnictwem miejskim w ostatnim tysiącleciu.

Podobne wykopy (długie, wąskie i płytkie, kopane ręcznie) przeprowadzone zostały wzdłuż południowego i południowo-zachodniego podnóża Górki Chełmskiej, to jest wzdłuż parkanu odgradzającego ją od ulic Lubelskiej i Hrubieszowskiej. U wylotu ul. Lubelskiej warstwy kulturowe zostały zdarte przy budowie ulicy i pod jej współczesną nawierzchnią występował tylko lity kredowy calec. Natomiast dalsze odcinki zawierały przeważnie brunatnoszarą, sypką, przemieszaną, shumusowaną ziemię, która pochodziła zapewne z niwelacji i uporządkowania chodnika i trawników po budowie szosy Lubelsko – Hrubieszowskiej oraz parkanu z XIX w. okalającego Górkę od południa. Teren musiał być nierówny, falisty, gdyż gdzieś w wykopach na głębokości od 40 do 80 cm występował pod nią kredowy calec, ale na ogół calec był niewidoczny. Warstwy kulturowe zawierały nieliczny materiał ceramiczny przeważnie w postaci fragmentów naczyń toczonych siwych datowanych na XVI-XVIII w. Na szczególną uwagę zasługuje częściowo zrekonstruowane naczynie z uchem, toczzone, z białej gliny, o wypale utleniającym, ornamentowane i glazurowane na zielono i brązowo z XVI w., które znaleziono na wschód od wjazdu na Górkę przypuszczalnie w obiekcie wypełnionym brunatnoszarą ziemią na głębokości około 100 cm. Natomiast na jezdni w poprzek wjazdu na Górkę i obok na trawniku od strony zachodniej odsłonięto fragment muru ceglanego, który można wiązać z pozostałością bramy wjazdowej na Górkę z połowy XIX w., wyburzonej w XX w. Ciekawy jest fakt, że w tym miejscu podczas badań geologicznych przeprowadzonych w 1968 r. odsłonięto na głębokości 4,70-7,20 m pusty loch kredowy, który może mieć związek z opisanym wyżej obiektem murowanym (T. Nawrocki 1968).

Podobne wykopy przebiegały wzdłuż ul. Pocztowej 14-18, poniżej opisanych wyżej. Odsłoniły one nowożytną warstwę kulturową w postaci ciemnoszarej, zbrylonej rędziny, zawierającej materiał ceramiczny z XV-XVII w. oraz fragment muru ceglanego, który przypuszczalnie można identyfikować z budynkiem z pierwszej połowy XX w. Również w rejonie ul. Siedleckiej 1, 2A i 3 natrafiono na współczesne XX-wieczne warstwy nasypowe z materiałami ceramicznymi z XVI-XVIII w. na złożu wtórnym oraz z naturalnie uformowaną warstwą rędziny w postaci humusu pierwotnego zalegającego nad kredowym calcem, który zawierał miejscami ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego manifestującego się nielicznymi ułamkami naczyń obtaczanych z XII-XIII w.

Natomiast w rejonie ul. Lwowskiej, Reformackiej i Armii Krajowej przeprowadzono nadzory nad trzema

dużymi wykopami budowlanymi oraz wąskimi i płytkimi wykopami pod instalację elektryczną na targowisku miejskim. W wykopach budowlanych odsłonięto pod współczesnymi i nowożytnymi warstwami kulturowymi sięgającymi do 2 m głębokości nad kredowym calcem szereg obiektów zagłębionych w calec. Były to znacznych rozmiarów jamy, ślady ziemianek – piwniczek o wypełnisku czarno-brunatnej rędziny z wtrętami margla i węglami drzewnymi (ślądami spalonych konstrukcji drewnianych) oraz jamy gospodarcze i odpadkowe, a także dołki posłupowe, będące zapewne resztkami konstrukcji naziemnych. Liczny materiał ceramiczny datuje obiekty na XIV-XVI w., natomiast warstwy do XX w. Podobnie w rejonie targowiska miejskiego zarejestrowano warstwy kulturowe nowożytne i współczesne w postaci domostw i śmietnisk, które można datować najwcześniej od XVI w. po czasy współczesne.

Wykopy fundamentowe przy ul. Z. Waśniewskiego 13 oraz kanalizacji sanitarnej wzdłuż ul. Zacisze były na ogół jałowe i osłoniły tylko fazy budowy i naprawy fundamentu parkanu, odgradzającego od wschodu dawny zespół poreformacki zbudowany w drugiej ćwierci XVIII w., przy czym ukończenie ceglanego muru ogrodzeniowego datowane jest na 1755 r. oraz kanał ściekowy przypuszczalnie z czasów carskich. Brak tutaj osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego świadczy, że teren ten był pierwotnie użytkowany rolniczo i dopiero w drugiej połowie XIX w. lub w początkach XX w. wkroczyło tu osadnictwo miejskie.

Wykop kanalizacyjny przy wschodniej ścianie budynku sklepowego przy ul. Lubelskiej 54 był kontynuacją nawarstwień z wykopów wewnątrz budynku z 1997 r. oraz przemieszania warstw w XX w. Zlokalizowano tutaj istnienie staropolskiej jurydyki szlacheckiej z XV-XVIII w. (U. Ruszkowska i in. 1997).

W wykopach pod instalacje oświetleniowe przy cerkwi prawosławnej pod wezwaniem św. Jan Teologa przy ul. Sienkiewicza 2 natrafiono na warstwy na złożu wtórnym z dużą ilością materiału ceramicznego datowanego, od XIV do XVIII w., które przypuszczalnie nawieziono przy niwelacji i uporządkowaniu terenu wokół cerkwi w połowie XIX w. oraz relikty ceglanych słupów z przedwojennej rozbudowy cerkwi, a także przypuszczalnie na pozostałości studni, zlokalizowanej w północno-wschodniej części zespołu cerkiewnego.

Dosyć duże wykopy pod instalację wodno-kanalizacyjną przy ul. H. Sienkiewicza 3, sięgające do głębokości 130-150 cm nie odsłoniły kredowego calca, lecz bogate nawarstwienia kulturowe z materiałem ceramicznym datowanym od XIII w. po XVIII w. Na szczególną uwagę zasługuje wczesnośredniowieczna warstwa kulturowa z ceramiką obtaczaną, która ma niewątpliwie związek z pobliskim podgrodzem z czasów księcia Daniela Romanowicza w rejonie ul. S. Czarnieckiego 8 i I Pułku Szwoleżerów 1, badanym stacjonarnie od lat. Podobna sytuacja wystąpiła w wykopach przy ul. J. Młó-

dowskiej 12. Tutaj odsonięto dwa obiekty i pozostałości warstwy kulturowej z okresu wczesnego średniowiecza, mające związek z wyżej wymienionym podgrodzem oraz warstwy nowożytny – niejednokrotnie zmieszane z materiałem na złożu wtórnym, związane z budową ulicy w XIX w.

Nadzorami objęto również długie, lecz płytkie i wąskie wykopy pod instalacje elektryczne i telefoniczne na Osiedlu Dyrekcja w rejonie ulic G. Stephensona, Żwirki i Wigury, 11 Listopada oraz S. Batorego i S. Moniuszki. Nie zarejestrowano tu warstw wcześniejszych niż międzywojenne związane z budową osiedla. Tylko gdzieś występowała stara gleba pierwotna nad kredowym calcem oraz przypuszczalnie warstwa pradziejowa stanowiska określonego jako 166/2C/III w ramach badań AZP.

Przebadane wykopy ujawniły istnienie osadnictwa wczesnośredniowiecznego (głównie z XIII w.) w postaci warstwy kulturowej i obiektów, związanego z pierwszą historyczną lokacją miasta Chełma w czasach księcia Daniela Romanowicza w rejonie Starego Miasta, to jest ulic Lubelskiej i częściowo Hrubieszowskiej oraz Pijarskiej, Szkolnej, Krzywej, a także u stóp północnego zbocza Górki Chełmskiej przy ul. J. Młodowskiej i H. Sienkiewicza, które sąsiadują z badanym od lat podgrodzem na boisku I Liceum Ogólnokształcącego im. S. Czarnieckiego (L. Bieńkowski, S. Paulowa, M. Stankowa 1965, s. 73-74; J. Gurba, I. Kutylowska 1970;

S. Gołub 1996, 1997; T. Dzieńkowski, S. Gołub 1998, 1999). Ponadto wystąpiło tu osadnictwo późniejsze, związane z późnośredniowiecznym i nowożytnym funkcjonowaniem miasta w postaci warstw kulturowych i wychodni podziemi kredowych. Część wykopów zlokalizowana wzdłuż ulicy Lubelskiej i Hrubieszowskiej wyznaczała stary szlak drożny z Lublina i zachodniej Polski w stronę Rusi – głównie do Włodzimierza Wołyńskiego, a potem do Hrubieszowa (B. Zimmer 1974, s. 26-27; R. Szczygieł 1996, s. 46; S. Rudnik 1996, s. 216). Reszta wykopów usytuowana została w rejonie staropolskich przedmieść i szlaków drożnych, biegnących od bram miasta, to jest na przedmieściach Zamojskim, Lwowskim, Lubelskim i Brzeskim, okalających mury miejskie od południa, zachodu i północy (B. Zimmer 1974, s. 63-64; S. Rudnik 1996, s. 223 i 229). Wszystkie ulice odzwierciedlają stary układ urbanistyczny Chełma widoczny na najstarszych planach z 1822 r., 1823 r., 1867 r., 1874 r., 1913 r. i 1937 r. (B. Sroczyńska, 1988, poz. 8, s. 5; poz. 9, s. 6; poz. 38, s. 24; poz. 39, s. 25; poz. 69, s. 43; poz. 127, s. 80), a w obrębie Starówki – również na rycinie T. Rakowieckiego z 1780 r. (B. Zimmer 1974, s. 199). Natomiast wykopy w rejonie ulic Waśniewskiego i Zacisze oraz na Osiedlu Dyrekcja potwierdziły rolnicze użytkowanie tych terenów i wkroczenie tu aglomeracji miejskiej dopiero na początku XX w. (B. Sroczyńska 1988, poz. 69, s. 43; poz. 127, s. 80; W. Koziejowski 1988).

LITERATURA

- Bieńkowski L., Paulowa S., Stankowa M.
1965 Początki miast w dokumentach, „Kalendarz Lubelski”, R. 1966, s. 73-74.
- Dzieńkowski T., Gołub T.
1998 Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144, APŚ, t. 3, s. 203-207.
1999 Czwarty sezon prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie, APŚ, t. 4, s. 171-175.
- Gołub S.
1996 Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie, APŚ, t. 1, s. 127-131.
1997 Drugi sezon badań osady wczesnośredniowiecznej w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144, APŚ, t. 2, s. 159-161.
- Gurba J., Kutylowska I.
1970 Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim, Spr. Arch. t. 22, s. 232-241.
- Koziejowski W.
1988 *Chełm – „Dyrekcja”. Studium historyczno-urbanistyczne*. T. I. Chełm, mps PSOZ Del. Chełm.
- Lorenz E.:
1998 *Dokumentacja historyczno – ikonograficzna wybranych kamienic starówki chełmskiej*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Nawrocki T.
1968 *Sprawozdanie z prac geologiczno – wiertniczych wykonanych na terenie Góry Chełmskiej przez mgr inż. Tadeusza Nawrockiego z Przedsiębiorstwa Hydrogeologicznego w Krakowie. Kraków, styczeń 1968 r.*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Ruszkowska U., Jarszak I., Hander E., Zabłocki G.
1997 *Nadzory archeologiczne w Chełmie, ul. Lubelska 54*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Rudnik S.
1996 *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*. [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 215-243.
- Sroczyńska B.
1988 *Inwentarz zabytkowych planów oraz projektów i inwentaryzacji architektonicznych województwa chełmskiego 1780-1950. Ilustracje, część 2*, mps PSOZ Del. Chełm.

Szczygieł R.

1996 Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim. [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 27-49.

Zimmer B.

1974 *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa – Kraków.

URSZULA RUSZKOWSKA

A REPORT FROM ARCHAEOLOGICAL SUPERVISION CARRIED OUT IN CHEŁM

The investigation – supervision carried out in Chełm revealed the existence of early mediaeval settlement (mainly 13th century). This can be ascertained on the basis of the cultural layer and features. The settlement is connected with the first historical localisation of the city of Chełm at the time of prince Daniel Romanowicz in the area of the Old Town, that is, at Lubelska street, partly at Hrubieszowska, Pijarska, Szkolna and Krzywa streets, and also at the foot of the northern slope of Góra Chełmska at J. Młodowska and H. Sienkiewicz streets. The latter localisation borders directly with the settlement adjacent to the stronghold which has been studied for years and is situated at the playground of the 1st S. Czarniecki high school. There was also some later settlement in this area which was connected with late mediaeval and modern functioning of the city. This is clear from the analysis of the cultural layers and from outcrops of chalk workings. Some of the trenches which

were located along Lubelska and Hrubieszowska streets corresponded to the old track from Lublin and western Poland in the direction of Russia – mainly to Włodzimierz Wołyński and in later days to Hrubieszów. The other trenches were situated in the area of old Polish suburbs and routs starting at the gates of the city, that is, in the Zamojskie, Lwowskie, Lubelskie and Brzeskie suburbs, and surrounding the city walls from the south, west and north. All the streets reflect the old urban layout of Chełm which can be found on the plans from 1822, 1823, 1867, 1874, 1913, and 1937. The layout of the Old Town itself can also be found on the drawing of T. Rakowiecki from 1780. On the other hand, the trenches in the area of the Waśniewski and Zacisze streets and the Osiedle Dyrekcja gave support to the fact that this area was utilised for agricultural purposes until the beginning of the 20th century when it was taken over by urban settlement.

Usługi Archeologiczne – Chełm